

MALAHAR KALPANA VIVECHANATMAK VARNAN. Ramesh B. Patil^{1*}, B. R. Kurkute²

1. P. G. Scholar, 2. Professor and H.O.D.,

Department of Rasashastra and Bhaishajya Kalpana,

Pravara Medical Trusts, Ayurved College Shevgaon, Maharashtra.

*Corresponding Author: Dr. Ramesh B. Patil, email: dr.rameshpatil28@gmail.com

Article Received on: 06/04/2017

Accepted on: 20/05/2017

INTRODUCTION:

मलहर निर्माणात उपदान द्रव्य म्हणजे आधार द्रव्यांचे औषधी द्रव्यांबरोबर रासायनिक क्रिया होणारी नसावीत. तथा मलहर मध्ये अपेक्षित गुणधर्मांमध्ये न्युनता येता कामा नये. त्यासर्व गोष्टींचा विचार करून द्रव्यांची योजना करण्यात यावी. तसेच द्रव्यांची निवडही त्वचेची भौतिक अवस्था, आर्द्रता एवं त्वकगत सावांवर औषधींची क्रिया यासर्वबाबींचा विचारवावा. अधिकतम मात्रेत मलहर बनवतांना यंत्राची योजना (मशिनची) असावी.

निर्माणविधी-१. परिपेषणद्वारा (Tituration) २. द्रावणद्वारा (Fusion) जेव्हा मलहरची मात्रा एक औंस पेक्षा जास्त नसेल तेव्हा मृत्तीकापट (संगमरवर) द्वारे केलीजाते. आश्राय द्रव्य घन स्वरूपी असेल तर द्रव स्वरूपात आणावे. औषधी मिसळतांना उच्चतम द्रवणांकाच्या द्रव्यांना प्रथम घ्यावे. त्यानंतर अल्प द्रवणांक औषधी असा क्रम ठेवावा. ज्याच्या मुळे अल्प द्रवणांकाच्या औषधींना जास्त उष्णता मिळणार नाही व आवश्यक गुणधर्म नष्ट होणार नाहीत. किंवा विघटन होणार नाही. मलहर निर्माणीत सुरुवातीला औषधी चुर्ण थोड्या उपादान द्रव्यात चांगले एकजीव करावे. नंतर उर्वरीत आधारीत द्रव्य मिसळावीत.

निर्माणातध्यानातध्यावयाच्या गोष्टी-

१. औषधी द्रव्य तसेच साहित्य स्वच्छ असावे.
२. औषधी द्रव्य घन तसेच चुर्ण स्वरूपात असेल तर ते अत्यंत सुक्ष्मतम असणे आवश्यक आहे. मलहरचा उपयोग बाह्य प्रयोगार्थ केला जातो. अर्थात जिथे विकृति आहे. तिथे त्वचेवर, व्रणावर मलहर लावून हलकेच मर्दनही केले जाते. अशावेळी जर कठीण खरखरीत असेल तर क्षतीग्रस्थता निर्माण होवू शकते. अतः औषधी एवं उपादानद्रव्य दोन्हीही मृदु असावेत.
३. अगर औषधी द्रव्य कठीण गोंद, राळसदृश असेल तर उपादान द्रव्यात मिसळण्यापुर्वी तेल, ग्लिसरीन इ. द्रव्यांबरोबर आवश्यकतो संस्कार करूनच घ्यावा.

४. मलहर चा प्रयोग विशिष्ट लक्षणे / व्याधीशमनाथ 'केला जातो. अतः प्रयुक्त होणारी औषधी तथा उपादान द्रव्य त्यात्या गुणधर्मांची / कर्मांची निवडून घेण्यात यावी.

५. मलहरचा अपेक्षित प्रभाव प्राप्त करण्याहेतु मलहर त्वक शोषित असणे अत्यंत आवश्यक आहे. म्हणून उपयुक्त उपादान द्रव्यही त्वक प्रवेशक, शोषणीय आदी गुणयुक्त असलेच पाहिजेत. ज्यामुळे औषधी द्रव्य उपादान द्रव्यांच्या बरोबर त्वचेत शोषले जावून व्याधीस्थानात पोहचेल व व्याधी अथवा लक्षण समुच्चया चे शमन करील.

६. उपादान द्रव्यही औषधी द्रव्यांना आपल्या बरोबर एकजीव होणारी असावे. अन्यथा मलहर निर्माणी नंतर काही दिवसांनी औषधी द्रव्य आणि उपादान द्रव्य अलग अलग होताना दिसतील. आणि मलहरचे अपेक्षित कार्य घडताना दिसनार ज्याप्रमाणे उदा. कर्पूर आणि एकत्र खलून गोळा बन विल्या वर काही काळ मलहर प्रमाणे उपयोगात येतो. पण नंतर पाणी मात्र नष्ट होते. फक्त कर्पूरच शिल्लक राहतो. आणि त्याचा उपयोगही करता येत नाही. अतः मलहर निर्माण करताना उपादान द्रव्य असे घेतले जावे कि, ज्याच्यात औषधी द्रव्यांना दिर्घ काळ धारण करण्याची क्षमता असली पाहिजे.

७. मलहर मधील सक्रिय अंश क्रिष्टलाइड स्वरूपात असेल. उदा. बोरीक अॅसिड / सॅलिसायलिक अॅसिड, तरत्यांचे चुर्ण उपादान द्रव्यात परिपेषण द्वारे मिसळलेजावे.

८. औषधी द्रव्य अगर लवण वर्गिय असेल तर उदा. आयोडिन, पोटॅशियम कार्बोनेट उपादान द्रव्य मिसळण्या अगोदर पाण्याच्या साहाय्यान त्याची पेस्ट बनवावी.

९. औषधी द्रव्य अगर क्षारीय, वत्सनाभिय, धनुर, एट्रोपिन , कोकेन इ. सारखे असेल तर परिपेषण द्वारा अॅलिक अॅसिड मध्ये मसळून घ्यावीत.

१०. औषधी द्रव्य अगर प्रवाही सत्व असतील उदा. बेलडोना. मलहरमध्ये औषधीद्रव्य मलहर बनविण्यापुर्वी बाष्पिभवन द्वारे घन बनवावीत.

११. औषधी द्रव्य उडणशिल पदार्थ असेल तर उदा. कर्पूर तर ती एकदम शेवटी मिसळावीत.

मलहर चे हस्तांतरण वा वितरण – काचेच्या अथवा प्लास्टिकच्या पक्क्या झाकण असलेल्या पात्रात संग्रहीत करावा. त्यावर व्यवस्थित बटर पेपर झाकणाच्या आत लावावे. मलहर लावतांना (प्रतिसारण) काचेच्या छोट्या शलाकेचा वापर करावा. थंड पाण्यातील मलहर सुरक्षित ठेवावेत. अन्यथा स्नेहद्रव्य उष्णतेमुळे वितळले जातील. मलहर द्रावण पध्दतीने निर्माण केले असेल त्यात एकही घटकद्रव्य नसेल तर पात्रतळभागास चपकून राहते. अश्यावेळी मलहर वितरणासाठी टिनचा नलिकाकार व्युब विशेष उपयोगी पडते. झाकनयुक्त असे व्युब आजकाल अत्याधिक प्रचलित आहेत. झाकण काढून काही मलहर बाबतीत बस्तिनेत्र जोडण्याची व्यवस्था केलेली असते. जेणेकरून गुदनलीका ठिकाणी सुलभरितने प्रतिसारण करता येते. शिवाय मलहर निर्जंतुक राहण्यास मदतही होते.

मलहर प्रयोगविधी – मलहर विकृत स्थानावर बाह्य चिकित्साार्थ लावतांना अगोदर जलद्वारा स्थानीक प्रक्षालन केले पाहिजे. प्रयोग दोन पध्दतिने केला जातो.

१. हळुहळु मर्दन करून बोटांच्या साहाय्याने अपेक्षित ठिकाणी प्रतिसारण केले जाते. जर त्याठिकाणी स्पर्शासहत्व असेल तर मर्दन करू नये.

२. कपड्यांची वावस्त्रांची(बॅन्डेज) कवळिका तयार करून त्यावर मलहर लावून व्रणस्थान अथवा अपेक्षितस्थानी पट्टबंधन करता येते. त्याने व्रणरोपण चांगले होते. वारंवार मलहर उपयोग करतांना शलाकेचा वापर करावा. बोटांने मलहर बाटलीतून काढून पुन्हा बोटांनी काढण्याचा प्रयत्न करू नये. अन्यथा जंतूसंसर्ग होण्याची शक्यता असते.

मलहर प्रयोगविधी – सावधानी किंवा दक्षता

१. प्रतिसारणानंतर दोन घंटे तरी स्थिर राहू द्यावा. अपेक्षित कार्य घडण्यास मदत होते.

२. काही औषधीयुक्त मलहर त्यांच्यात विषाकता असते. उदा. गंधक, पारद, रसकर्पूर अशांच्या वापरानंतर हातचांगल्या पध्दतीने धुवून घ्यावे. नेत्र, मुख यांचा बचाव करावा.

३. मलहर सुकल्यावर काढावा. किंवा जागा स्वच्छ करून पुन्हा वापर करावा.

मलहर चे गुण – व्रणशोधक, रोपक-दारुणक, पामा, विस्फोट, पिटिका, अर्श, भगंदर, त्वकरोग, कुष्ठ, विचर्चिका, अर्बुद, नेत्ररोग, दाह, वेदनाशामक, इ. विकारात प्रयुक्त केला जातो.

मलहरकार्य – त्वक्गत रंध्रातून चार ते पाच घंटे शोषला जातो. व्रणाद्वारे शोषित होतो. त्वचास्थित भ्राजकपित्त मलहर द्रव्याचे पाचन करून अपेक्षित कार्य घडून येतो.

मलहर मात्रा – बाह्य प्रयोगार्थ उपयोग आहे. अतः निश्चित मात्रा नाही. यथावश्यक स्थानिक आकारानुसार योजना करावी लागते. तरीसुद्धा लेपाप्रमाणे न करता पातळसे प्रतिसारण करावे. व्याधीनुसार सीमित मात्रा घ्यावी.

वैशिष्ट्यता– बाह्य कल्पांच्या अंतर्गत येणारा हा कल्प सर्व कल्पनाहून भिन्न आहे. अर्ध सांध्र अवस्थेत राहणारा आहे. स्थिरस्वरूपीय असून अतः अपेक्षित प्रमाणात त्यांचा स्थानीक उपयोग होवू शकतो. तैलादिक प्रवाही असल्याने स्थिर राहत नाहीत अशावेळी वस्त्राच्या पट्ट्या त्यावर ठेवूनही स्थिरस्वरूपात स्थानिक उपयोग होतो. ज्यामुळे अपेक्षित काय दिसून येत नाही. मलहर निर्माण करतांना औषधी द्रव्यांना आधार द्रव्यांबरोबर घोटुन (मर्दनकरून) अर्धसांद्र स्थिर स्वरूप प्राप्त केले जाते. आधार द्रव्याची निवडही त्यांच्या गुणधर्म दोष इ. विचार करून त्वचेची भौतिक अवस्था , आद्रता, त्वक्गत स्त्राव त्यांच्याक्रिया , हितकारक, शोषण, मृदुता इ. चा विचार करूनच केली जाते. द्रव्यांची संयोगता असंयोगता विचार करून आधार आणि औषधी द्रव्यांची योजना करता येते. त्यामुळे विकृत अथवा दुष्परिणामांचा उद्भव होत नाही. कार्मुकतेचा विचार केलातर ४ ते ५ तासात मलहरचे शोषण होते. मलहरचा प्रभाव बराच काळ पहावयास मिळतो. निर्माण प्रक्रिया अन्य कल्पांपेक्षा सुलभ असून मलहर तयार अवस्थेत केव्हाही उपलब्ध होतो किंवा होवू शकतो. संस्कार करावयचे किंवा अग्निसाहाय्यता इ. घटकांवर अवलंबून राहण्याची गरज पडत नाही. दिर्घ काळ सुरक्षित राहू शकतात. लगेचच निष्क्रिय होत नाहीत.

सांप्रतकाळी व्युबमध्ये मलहर उपलब्ध करता येत असल्यामुळे विशिष्ट मात्रेत प्रयोग करणे सहज संभव झाले आहे. तसेच जंतू रहीतही राहतो. व्यवहारात वापरतांना सुलभता होते. बस्तिनेत्र जोडून विविध स्थानी नासारंध्रे इ. उपयोग करता येतो. आज. फास्ट लाइफस्टाइलमध्ये वेळेला फार किंमत आहे. त्या दृष्टीने मलहर कमी वेळेत अपेक्षित फळ देणारे चिकित्सासिध्द होते. अतः बाह्य कल्पनांमध्ये मलहर कल्पनेचे योगदान अत्यंत महत्वपूर्ण आहे.

Cite this article as:

[Ramesh B. Patil, B. R. Kurkute, Malahar Kalpana Vivechanatmak Varnan, Ayurved Darpan - Journal of Indian Medicine, April - June 2017, Vol. 2 Issue 2, p. 97 - 98.](#)